

معرفی و بررسی نسخه‌های خطی «خلد برین» واله اصفهانی و نگاهی به دیدگاه تاریخ‌نگارانه او

پنگ جین*

چکیده

خلد برین، تألیف محمد یوسف قزوینی اصفهانی مشهور به واله اصفهانی، یکی از مهم‌ترین تواریخ عمومی نگاشته شده در عصر صفوی است. دسترسی مؤلف به اسناد حکومتی و اطلاع از وقایع سیاسی و آشنایی با بزرگان و امرای این دوره و این نکته که خود مؤلف در زمره منشیان و صاحب‌منصبان نیمه دوم عصر صفوی بوده، موجب شده تا اثر وی مهم‌ترین تاریخ عمومی این دوره، از مرگ شاه‌عباس اول تا پایان دوره صفوی، محسوب شود. به‌رغم این‌که مجلد مربوط به تیموریان و ترکمانان و همچنین عمده بخش‌های مربوط به روضه هشتم این کتاب که مربوط به دوره صفوی است منتشر شده، با این حال هنوز معرفی و بررسی کامل و مفصلی از تمامی نسخه‌های موجود و محتوا و مختصات آن‌ها صورت نگرفته است. در مقاله حاضر کوشش شده تا، با مروری به بینش تاریخ‌نگارانه واله اصفهانی، نسخه‌های موجود از خلد برین که در دسترس نگارنده بوده معرفی و بررسی شود و اطلاعات نسخه‌شناختی و خصوصیات هر نسخه مورد مطالعه قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: واله اصفهانی، خلد برین، نسخ خطی، تاریخ‌نگاری، صفویه

تاریخ دریافت: ۹۹/۴/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۱

* دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران اسلامی دانشگاه تهران / jingpengkangxi@163.com

مقدمه

خلد برین یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی تألیف‌شده در عهد صفوی است که توسط یکی از منشیان و فضلای شاغل در دستگاه حکومتی صفویه، محمد یوسف واله اصفهانی قزوینی تألیف شده است. وی فرزند محمدحسین خان و برادر میرزا محمدطاهر وحید قزوینی است که این کتاب را به سال ۱۰۷۸ق در ایام سلطنت سلطان سلیمان صفوی در هشت روضه نگاشت (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۰). این اثر، به دلیل اشتغال مصنف در دستگاه سیاسی و دیوانی صفویان و همچنین آشنایی و ارتباط نزدیک وی با بزرگان، امرا و سیاستمداران این عصر، یکی از مهم‌ترین منابع اطلاعاتی تاریخ عصر صفوی است. خلد برین تاریخ عمومی مفصلی در هشت روضه است که روضه هشتم آن شامل هفت حدیقه و یک خاتمه است.^۱ روضه هشتم کتاب که به تاریخ دوره صفوی اختصاص دارد مفصل‌ترین قسمت این کتاب است. همچنین حدیقه دوم از روضه هشتم کتاب، بر اساس نسخه شماره ۲۵۲ مجلس شورای اسلامی، نه مجلس دارد که به ترتیب در ذکر امرای عظام و خوانین رفیع مقام، در ذکر سادات عالی‌درجات، در ذکر مشایخ کرام، در ذکر وزرای عظام، در ذکر حکمای

۱. قسمت‌های مختلف خلد برین، بر اساس مقدمه میرهاشم محدث در تاریخ صفویان (ایران در روزگار صفویان)، چنین است: روضه یکم: در تاریخ پیامبران و پادشاهان پیش از اسلام؛ روضه دوم: در تاریخ پیامبر اسلام (ص) و امامان شیعه؛ روضه سوم: در تاریخ خاندان اموی و عباسی؛ روضه چهارم: در تاریخ دودمان‌های هم‌روزگار خلفای عباسی؛ روضه پنجم: در تاریخ چنگیزخان مغول و خاندان او؛ روضه ششم: در تاریخ تیمور و جانشینان او؛ روضه هفتم: در تاریخ سلسله‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو و دیگر بازماندگان تیمور؛ و روضه هشتم، که بیشترین بخش کتاب را شامل می‌شود، در پادشاهی صفویان است.

روضه هشتم خود در برگزیده هفت «حدیقه» بدین ترتیب است: حدیقه اول: در سرگذشت شاه اسماعیل اول صفوی (۹۰۵ تا ۹۳۰ق) و شرح احوال مشاهیر سادات عظام و فحول علمای کرام و شعراء و ارباب کمال؛ حدیقه دوم: در سرگذشت شاه‌طهماسب (۹۳۰ تا ۹۸۴ق) و شرح احوال امرای عظام و خوانین کرام و سادات عالی‌درجات و علمای اعلام و سایر هنرمندان آن عصر؛ حدیقه سوم: در سرگذشت شاهزاده مظفر و شاه‌اسماعیل دوم و شاهزادگان دیگر؛ حدیقه چهارم: در سرگذشت سلطان محمد (۹۸۵ق)؛ حدیقه پنجم: در سرگذشت شاه‌عباس اول (۹۹۶ تا ۱۰۳۸ق)؛ حدیقه ششم: در سرگذشت شاه‌صفی (۱۰۳۸ تا ۱۰۵۲ق)؛ حدیقه هفتم: در سرگذشت شاه‌عباس دوم (۱۰۵۲ تا ۱۰۷۷ق)؛ و خاتمه کتاب در شرح حال شاه‌سلیمان صفوی است (نک. محدث، ۱۳۷۲: ۱۳).

مسیح‌پیشه و طبیبان، در ذکر خوشنویسان، در ذکر نقاشان، در ذکر شعرای بلاغت‌شعار و در نهایت بزم‌آریان انجمن عشرت و طرب است (نک. گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۶۱۷/۲). همه روضه‌های خلد برین منتشر نشده و در حال حاضر تنها سه بخش از این اثر به طبع رسیده است. نخستین چاپ کتاب، شامل حدیقه‌های اول تا چهارم روضه هشتم، با نام ایران در روزگار صفویان، در سال ۱۳۷۲، به تصحیح میرهاشم محدث منتشر شده است. روضه‌های ششم و هفتم کتاب خلد برین به نام تاریخ تیموریان و ترکمانان باز به تصحیح میرهاشم محدث بر اساس نسخه شماره ۴۱۷۶، موجود در کتابخانه ملی ملک، در سال ۱۳۷۹ منتشر شده است. سومین بخش منتشرشده از کتاب، شامل حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم، به تصحیح محمدرضا نصیری با نام ایران در روزگار شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم منتشر شده است. قسمت خاتمه کتاب خلد برین که مربوط به دوره حکومت سلطان سلیمان صفوی است هنوز به چاپ نرسیده است (صفت‌گل، ۱۳۷۹: ۱۸). با این حال، با بررسی نسخه‌های موجود، اثری از قسمت خاتمه این کتاب مشاهده نمی‌شود و حتی بر اساس نسخه‌های شماره ۵۹۰ کاخ گلستان، ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی و ۴۱۳۲ کتابخانه ملک، حدیقه هفتم روضه هشتم، مربوط به دوران سلطنت شاه‌عباس دوم صفوی و شامل وقایع تا انتهای سال ۱۰۷۱ق است، و این در حالی است که سلطنت شاه‌عباس دوم در سال ۱۰۷۷ق به پایان رسیده است. همچنین قسمتی از حدیقه ششم از روضه هشتم خلد برین توسط احمد سهیلی خوانساری در سال ۱۳۱۸ش به‌عنوان تکمله‌ای بر «ذیل وقایع عالم‌آرای عباسی» اثر اسکندربیگ منشی به چاپ رسیده است (تبریز‌نیا، ۱۳۸۱: ۱۱۵). اثر اسکندر منشی که تا وقایع سال ۱۰۴۳ق را شامل می‌شود با مرگ وی ناتمام مانده و از این رو مصحح بخشی از کتاب خلد برین را به‌عنوان تکمله‌ای بر آن تا وقایع سال ۱۰۵۲ق بر اصل کتاب افزوده است. لازم به ذکر است که بر اساس برخی نسخه‌ها، افزون بر نام خلد برین، نام «حدائق الخلد» نیز برای این اثر ضبط شده است. به‌عنوان مثال در دیباچه نسخه شماره ۱۵۲۲ کتابخانه سپهسالار، نام «حدائق الخلد» ذکر شده و در انتهای نسخه نام خلد برین آمده است (بریگل، ۱۳۶۲: ۶۲۶/۲).

خلد برین، به‌عنوان یکی از تاریخ‌نگاری‌های شاخص دوره صفوی و بخصوص نیمه دوم

آن دوره، چندان مورد تحقیق مستقل قرار نگرفته است. از میان محققان ایرانی منصور صفت گل در چند مقاله به این اثر پرداخته است. به زعم وی، خلد برین را می توان الگوی تاریخ نگاری سال های پایانی حکومت صفویان دانست (صفت گل، ۱۳۸۷: ۷). با این حال، وی معتقد است این کتاب از حیث اطلاعات مربوط به دوره ماقبل صفوی اهمیت چندانی ندارد و با این که انتظار می رود که در مورد وقایع دوره شاه صفی و شاه عباس دوم اطلاعات جدیدی در این کتاب مشاهده شود، مؤلف ترجیح داده است تا اثر برادرش محمد طاهر وحید قزوینی را بازنویسی کند (همو، ۱۳۸۸: ۷۰). گلچین معانی نیز در تاریخ تذکره های فارسی خاطر نشان کرده که واله در نگارش اثر خود از عالم آرای عباسی بسیار استفاده کرده و در برخی مواقع تنها کلمات را پس و پیش نموده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۶۱۸/۲). به علاوه، به نظر می رسد که وی علاوه بر عالم آرای عباسی، از آثار نظیر فتوحات امینی، خلاصه السیر، صفوة الصفاء، نفحات الانس، حبيب السیر، احسن التواریخ و همچنین از خلاصه التواریخ تأثیر پذیرفته است (ثواقب، ۱۳۸۰: ۸۱). مثلاً وی در ذکر قیام غریب شاه گیلانی، تنها عبارات خلاصه السیر را با اندکی تغییر باز نگاشته است (صفت گل، ۱۳۸۷: ۱۲).

کمبود اطلاعات تازه (به نسبت حجم این کتاب) در کتابی که نویسنده آن خود یکی از صاحب منصبان حکومت صفوی بوده و به همراه برادرش وحید قزوینی سال ها در عرصه سیاست این دوره حضور یافته، نکته ای قابل توجه است. ذبیح الله صفا معتقد است که خلد برین واجد ارزش ادبی نیز هست (صفا، ۱۳۷۰: ۱۵۶۰/۵). سبک نگارش واله اصفهانی در خلد برین، به تناسب شغل منشی گری، پیچیده و مملو از لغات عربی و سجع ها و صفات طولانی است که گاهی درک متن وی را دشوار می سازد و لفظ پردازی های او بیان اخبار و وقایع را تحت الشعاع قرار می دهد، تا جایی که در برخی صفحات کمتر اثری از تاریخ نویسی می توان یافت و مؤلف یکسره به وصف، مدح، لفاظی و سجع و قافیه پردازی روی آورده است. این امر در قسمت آغازین هر روضه و حدیقه، و مخصوصاً روضه هشتم کتاب که به دوره صفوی اختصاص دارد، کاملاً مشهود است. در جدول زیر، سه نمونه از نثر واله و ایجاد ترکیب ها و معانی گوناگون در سه قسمت مختلف اثر وی، آمده است:

حدیقه اول از روضه هشتم	حدیقه ششم از روضه هشتم	روضه چهارم
جنیبت کشان تقدیر، ادهم روز و اشهب شام را پیش سمند صباخرام عزم شاهنشاهی دواندند و علمداران قضا، اعلام ظفر فرجام خسروی را یک سر و گردن از علم کاویان کیخسروی گذرانیدند، ... جهانداری همدوش چرخ ز مردپوش گشت و قبه بارگاه سلطنت و جاه از اوج مهر و ماه بگذشت به آبیاری سحاب عدل و احسان، خراب آباد جهان به تخصیص ملک فسیح الفضای ایران معمور و آبادان شد و سواد اعظم خاطرها که به صرصر نوایب زمان از زلف بتان پریشان تر بود جمعیت آباد امن و امان گردید (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۱۰).	اورنگ آرای سریر کیان، نور حدقه جهانبانی، نور حدیقه صاحبقرانی، قوت نامیه ریاحین مروت، سطوت سربنجه بازوی عدالت، انجمن آرای بزم ارم نظیر فرمان‌های ثاقبه، مقتیان قوانین ابهت و سروری، مجدداً جهان هنرگشایی و هنروری، مفتاح ابواب مشکل‌گشایی، مصداق انوار کشور خدایی، بهین گوهر اصداف ایجاد، والا دژ درج عوالم کون و فساد، تاییده مهر فلکی یکتایی، فروزان اختر برج شناسایی، بلندی بخش الویه عالم‌گیری و جهان‌ستانی، پستی فزای تیره‌روان زندانی نادانی، عیار محک اقبال‌مندی، محک طلای دست افشار سربلندی، شمس پیشتاق عدالت کامله، عارج معارج مروت شامله... (واله اصفهانی، خلد برین، ملک، ش ۴۱۳۲: گ ۴ پ).	و آن سرور پدر بزرگوار سید الابرار است و به کمال حسب و جمال نسب و لطف گفتار و حسن کردار و مکارم اخلاق و محاسن اطوار از سایر ابنای روزگار کالشمس وسط النهار اشتهار داشته و در عهد خویش، به حسن و زیبایی صد مرحله از یوسف در پیش، و به گنجوری گوهر مقصود محسوب شاه و درویش بود و در آن زمان هر یک از اخبار یهود و کهنه حجاز که به طلعت فرخنده‌اش چشم جهان‌بین روشن می‌کرده‌اند می‌گفتند که بسی برنیاید که گوهر وجود خاتم‌الانبیا از صدف صلب این جوان خورشیدسیما چهره نماید (واله اصفهانی، خلد برین، ملک: ش ۴۱۳۴: گ ۲ پ).

در برخی از بخش‌های خلد برین غلبه لفظ بر معنی مشهود است و این کتاب، همانند سبک هندی رایج در ادبیات این دوره، سرشار از معانی آفرینی‌ها و لفظ‌پردازی‌های شاعرانه است که گاهی فهم متن را دشوار می‌کند. بنابراین، می‌توان ادعا کرد که تاریخ‌نویسی برای مؤلف در درجه دوم اهمیت قرار داشته و وی در درجه اول خواسته است تا با نگارش این کتاب، قدرت قلم منشیانه خود را به نمایش بگذارد. این نوع تاریخ‌نویسی را در آثاری چون تاریخ و صاف و یا در دوره بعد از صفوی، در دُرّه نادره میرزا مهدی‌خان استرآبادی می‌توان مشاهده کرد. گویا واله اصفهانی در میان فضایل معاصر خود نیز با همین ویژگی آفرینش

معانی بدیع مشهور بوده است و از این روست که نصرآبادی در تذکره خود وی را در نگارش معانی بی شریک و انباز می‌داند (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۸۲).

درباره مؤلف خلد برین

در باب مؤلف کتاب اطلاعات مختصری در منابع فارسی وجود دارد. محمد یوسف واله اصفهانی که برای احراز امور دیوانی تربیت شده بود در آغاز کار خود به شغل مجلس نویسی و تحریر ارقام اشتغال داشته و در پایان دوره شاه‌عباس دوم و آغاز کار شاه‌سلیمان صفوی، وزیر توپخانه بوده است (ثواقب، ۱۳۸۰: ۸۱). گویا شعر نیز می‌سروده لیکن به‌عنوان شاعر اشتها نداشت است. آقابرگ تهرانی وی را از جمله شعرای این عهد دانسته است (آقابرگ، ۱۳۷۲: ۵۴۱/۳). نصرآبادی در تذکره خود نام واله اصفهانی را میرزا یوسف ثبت کرده و مختصری در شرح حال وی نگاشته است. نصرآبادی وی را ستوده و ضمن ستایش کیفیت نثر و معلومات دینی و حسن خط وی (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۸۲)، ابیاتی از او را نیز ذکر کرده است. صاحب تذکره روز روشن هم یک رباعی از واله اصفهانی نقل کرده است.^۱ تاریخ وفات واله دقیقاً مشخص نیست اما مسلم است که عمری طولانی داشته است، چه این که خود نقل می‌کند که در هنگام همراهی با شاه‌عباس دوم در واقعه فتح مجدد قندهار در سال ۱۰۵۸ ق حدود هفتاد سال داشته است و بنابراین می‌باید در حدود سال ۹۸۸ ق متولد شده باشد. لازم به ذکر است مقبره‌ای که در اصفهان به نام مقبره واله اصفهانی مشهور است متعلق به شاعری به نام محمدکاظم واله اصفهانی (د. ۱۲۲۹ ق) است و ارتباطی با واله قزوینی اصفهانی ندارد (ابطحی، ۱۴۱۸ ق: ۴۷۴).

۱.

نی خارستان و نی گلستان امید
می‌پیماید به کیل ماه و خورشید
(مظفر حسین صبا، ۱۳۴۳: ۸۸۸)

تا درنگری نه سرو مانده‌ست نه بید
دهقان فلک خرمن عمر ما را

تداوم رویکرد تاریخ‌نگاری دوره صفوی در خلد برین

تاریخ‌نویسی دوره صفوی، در زمان سلطنت شاه‌عباس اول، وارد مرحله جدیدی شد و بیشتر به سمت نگارش تواریخ سلسله‌ای و دودمانی متمایل گشت و به تدریج نگارش تواریخ عمومی و جهانی رو به افول نهاد. برهه پس از شاه‌عباس اول تا سقوط صفویان در چند مرحله اساسی قابل بررسی است که در آن می‌توان تاریخ عالم‌آرای عباسی را نقطه تمایز این دوره با دوره قبل در نظر گرفت. اکثر قریب به اتفاق مورخان پس از اسکندربیک از حیث روش و بینش به نوعی متأثر از اندیشه و الگوی وی بودند. اگرچه برخی از شرق‌شناسان بر اثر بی‌اطلاعی خواسته‌اند نقش بی‌بدیل او را نادیده بگیرند، اما معاصران و بعدها مقلدان او به صراحت نظر مثبتی نسبت وی داشته‌اند و او را استاد خطاب کرده‌اند (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۶۹).

به‌طور کلی نسل اول از تواریخ عمومی که بعدها تاریخ‌نگاری عمومی عصر صفوی را شکل دادند عبارت بودند از سه کتاب روضه الصفاء، فتوحات شاهی و حبیب السیر. دو اثر اخیر به متون مرجعی تبدیل شدند که بر تاریخ‌نگاری عمومی سلسله پس از خود تأثیر مهمی نهادند. تواریخ پیش از شاه‌عباس اول غالباً به شیوه عمومی تدوین می‌شدند و تنها استثنا تاریخ سلسله‌ای صفویان به نام ذیل حبیب السیر اثر خواندمیر بود (Quinn and Melville, 2012: 211-212 & 224). اگرچه در دوره طهماسب اول فرآیند گذار از تاریخ‌نگاری تیموری به صفوی کامل شد، اما در ایام شاه‌عباس اول بود که تاریخ‌نویسی صفوی به اوج خود رسید. مرحله پیش از شاه‌عباس کلاً شامل مرحله‌ای بود که در آن، نگاه دوباره به میراث تاریخی پیش از صفویه اهمیت پیدا کرد و سرانجام نگارش تواریخ عمومی فراگیر شد (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۷۶). در آن زمان بود که برخی از الگوهای واله اصفهانی برای نگارش خلد برین پدید آمد؛ یعنی، تواریخ عمومی‌ای که نگارش آن‌ها به احتمال زیاد برای اثبات مشروعیت سیاسی صفویان رونق یافته بود. این تواریخ عمومی نه تنها صفویان را آخرین سلسله از پادشاهان ایران پس از اسلام معرفی می‌نمودند، بلکه به تبع سنن تاریخ‌نگاری عصر مغولی - تیموری آنان را میراث‌دار مشروعیت ترکی - مغولی نیز نشان می‌دادند. در مرحله بعد، یعنی دوره پس از شاه‌عباس اول، توجه به میراث حکومت‌های پیش از صفویان کاهش چشمگیری یافت و دیگر نیازی نبود که برای اثبات مشروعیت این خاندان به تاریخ قبل از آن در ایران دوره اسلامی توجه شود، بلکه تنها به

مشروعیت بخشی به آنان در قالب تشیع بسنده می‌شد و نگارش تواریخ سلسله‌ای رونق گرفت (Quinn and Melville, 2012: 225-226). اگرچه این رویکرد غالب تاریخ‌نگاران در این مرحله بود اما بازتولید و بازنشر تاریخ سلسله‌های پیش از صفویان کم‌وبیش ادامه پیدا کرد و غالباً تاریخ‌های عمومی‌ای پدید آمدند که حجم کمی داشتند ولی خلد برین واله در میان آن‌ها، اثری مفصل و یکتا به شمار می‌آمد (صفت گل، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷).

خلد برین، نه تنها در میان تواریخ عمومی نگاشته شده در مرحله دوم، بلکه در میان آثار تألیف شده در مرحله گذار تاریخ‌نگاری صفوی، یعنی لب التواریخ، تاریخ جهان‌آرای غفاری و امثال این‌ها نیز نمونه‌ای منحصر به فرد است. تفصیل و اطناب مطالب در خلد برین نه تنها در مورد تاریخ پیش از صفویان بلکه تا حدی در مورد تاریخ صفویان هم صدق می‌کند و دلیل آن، رونویسی و گرده برداری مفصل از تواریخ سلسله‌ای در نگارش روضه پایانی است. اگرچه واله در نگارش روضه هشتم تحت تأثیر نگارندگان تواریخ سلسله‌ای است اما وقتی از دیدگاه یک تاریخ‌نگار عمومی به اثر او بنگریم متوجه خواهیم شد که در این روضه هم از روش تاریخ‌های عمومی پیش از خود بهره برده است. مثلاً یحیی قزوینی، هم در دیباچه کتاب خویش و هم در ابتدای آخرین قسمت آن، می‌گوید:

قسم چهارم: در ذکر پادشاهان خاندان ولایت و دومان امامت و هدایت علیه عالیة صفویه حَفْمُ اللَّهِ بِالْأَنْوَارِ الْجَلِيَّةِ الْقُدْسِيَّةِ وَالدَّوْلَةِ السَّرْمَدِيَّةِ كَمَا مَقْصُودُ أَصْلِي مِنْ تَأْلِيْفِي، نَشْرُ مَنَاقِبِ بَهِيَّةٍ وَ مَآثِرِ رَفِيْعَةٍ إِيشَانِ اسْت... كَمَا مَقْصُودُ أَصْلِي مِنْ تَأْلِيْفِي، نَشْرُ شَمْعَةِ إِيشَانِ اسْت. (قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۲۶)

با غفاری قزوینی در جهان‌آرای خود، یکی از سه بخش اصلی کتاب را به صفویان اختصاص داده و تصریح کرده که در بخش پایانی اختصاصاً به دوران حکومت دو تن از پادشاهان صفوی پرداخته است (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۴). منشی قزوینی نگارنده جواهر الأخبار - که یکی از تواریخ عمومی دوره صفویان است - نیز هنگامی که به قسم چهارم کتاب خود، یعنی پادشاهی صفویان، می‌رسد تصریح می‌کند:

غرض از این تألیف و مقصود از این تصنیف نشر مناقب سلاطین صفویه و حیدریه است که چگونه از منبع ولایت و معدن هدایت بیرون آمده در این عالم نشو و نما کرده بر سریر سلطنت قرار گرفته‌اند و حکم به عالم و عالمیان کرده. (منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۱۰۲)

این تصریحات نشانگر آن هستند که یکی از اهداف نگارندگان تواریخ عمومی در این دوره، نگارش تاریخ صفویان به صورتی مفصل‌تر از دیگر حکومت‌های پادشاهی ایران بوده است و هدف اصلی خود از تحریر این آثار را توجه بیشتر به سلسله صفوی ابراز نموده‌اند. واله اصفهانی اگرچه کاملاً مطابق تغییرات رخ داده در سبک تاریخ‌نگاری پس از شاه‌عباس اول عمل نکرده، اما اثرش، همانند تاریخ‌های عمومی مرحله گذار، معطوف به بازنویسی و بازنمایی میراث پیش از صفویه بوده است (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷). او یک تاریخ عمومی بسیار مفصل‌تر نسبت به لب التواریخ، تاریخ جهان‌آرای غفاری و یا جواهر الأخبار تصنیف نموده، ولی باز حجیم‌ترین و مفصل‌ترین روضه از روضه‌های هشت‌گانه خلد برین را به سلاطین صفوی اختصاص داده است. او درباره این روضه می‌گوید:

چنانچه در مفتوح این هنرنامه اشعاری به آن شده، خیال گلچین را به آئینی در این روضه... گل‌های رنگارنگ جواهر واقعات زمان دولت ابدمدت پادشاهان خاندان نبوت و رسالت و شهریاران دودمان امامت و هدایت، یعنی سلاطین جنت‌مکین علیه صفویه - انار الله براهینهم الجلیة - گرداند که سزاوار گونه‌گونه آفرین و تحسین باشد (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲).

برخی از حدائق این روضه، به‌خصوص حدیقه نخست، به لحاظ حجم و تفصیل، به اندازه هر یک از هفت روضه پیشین یا بیشتر از آن‌هاست. چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، واله با این‌که خلد برین را به‌قصد ارائه یک تاریخ عمومی و جامع نگاشته و به‌زعم خود، خواسته یک اثر استثنایی خلق نماید؛ با این حال، حجم زیادی از کتاب خود را به سلسله صفوی اختصاص داده است. بر همه پژوهشگران تاریخ‌نگاری صفوی، به‌خصوص دوره پس از شاه‌عباس اول، روشن است که واله، در نگارش روضه هشتم در تاریخ صفویان، غالباً از پیشینیان و معاصران خود اقتباس و رونویسی کرده است. با این توضیح، واله به شیوه اسلاف و معاصران خویش، موضوع مشروعیت‌بخشی را پیش گرفته است. وی در همان دیباچه روضه هشتم، با عباراتی روشن، مشروعیت خاندان صفوی را به خواننده القا می‌کند:

... دولت ابدمدت پادشاهان خاندان نبوت و رسالت و شهریاران دودمان امامت و هدایت یعنی سلاطین جنت‌مکین علیه صفویه...، ... سلطنت عظمی و خلافت کبری... (همان: ۲)

این عبارات نشان‌دهنده تغییر رویکرد در مشروعیت‌بخشی به پادشاهان صفوی توسط

تاریخ‌نگاران این دوره، از جمله واله اصفهانی است. در این مرحله جدید که پس از پایان سلطنت شاه‌عباس اول پیش می‌آید، تاریخ‌نویسی مذهبی شیعی ظهور می‌کند. اگرچه در سده دهم نیز نظریه امامت به تدریج در تاریخ‌نگاری‌ها بروز می‌یافت، ولی به احتمال زیاد از عهد شاه‌عباس اول و به خصوص پس از آن، در این مورد تحولی چشمگیر اتفاق افتاد که احتمالاً استقرار کامل ساختار دینی تشیع دوازده‌امامی و نهادینه شدن آن تأثیری قابل‌اعتنا در آن داشته است (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۷۲). طی این تحول، دیگر اهمیتی نداشت که مانند خواندمیر یا تاریخ‌نگاران مکتب قزوین، به منظور مشروعیت‌تراشی برای صفویان، تاریخ‌نگاران مکتب اصفهان نیز تنها به عناصر مشروعیت‌بخش ترکی - مغولی که از تیموریان و ترکمانان به صفویان رسیده بود بسنده کنند یا آن‌ها را حاکمانی مشروع معرفی کنند که آخرین سلسله پادشاهان در تاریخ ایران پس از اسلام هستند. در عوض، زمانی که آن‌ها آشکارا می‌دیدند که پس از پادشاهی شاه‌عباس اول حکومت این خاندان شاهی کاملاً تثبیت شده است نظریه مهمی چون امامت و ولایت در شیعه دوازده‌امامی را با فرهنگ شاهنشاهی ایرانی درآمیختند و در آثار خود این ترکیب را مبنای اصلی مشروعیت پادشاهان صفوی معرفی نمودند. واله در روضه هشتم خلد برین چنین رویکردی را پی گرفته و بر اساس این ترکیب تلاش می‌کند که صفویان را به قول خودش ناجی «ملک فسیح الفضای ایران» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۱۰) معرفی نماید. البته این رویکرد در میان معاصران وی نیز به خوبی مشهود است. به این صورت که در آثار آنان تدریجاً مفهوم ایران برجسته‌تر می‌شود و مورّخانی همچون واله بارها از ترکیبات و تعبیری نظیر «ساحت ایران»، «مجلس پادشاه ایران»، «ملک ایران»، «سپاه ایران»، «بستان‌سرای ایران»، «ریاض دلگشای ایران» و «ممالک محروسه ایران» استفاده می‌کنند.

نسخه‌های خطی خلد برین

با توجه به این‌که نسخه‌های موجود از خلد برین در سه بازه زمانی مختلف، شامل اواخر قرن ۱۱ و اوایل قرن ۱۲ هجری، اوایل دوره قاجار و اواسط آن دوره (دوره ناصری) تألیف شده‌اند، در این بررسی، نسخه‌های در دسترس نگارنده به سه دسته تقسیم شده‌اند. بر

اساس فهرست‌واره‌های نسخ خطی، در مجموع ۲۰ نسخه از این کتاب شناسایی شد که در جدول شماره ۵ این مقاله، مشخصات آن‌ها به تفکیک ذکر شده است. از میان این ۲۰ نسخه، ۱۸ نسخه در کتابخانه‌های داخل ایران و دو نسخه در کتابخانه‌های انگلستان نگهداری می‌شود. در چهار منبع اصلی مورد استفاده در این بررسی (درایتی، ۱۳۸۹؛ همو، ۱۳۹۰، منزوی، ۱۳۴۸؛ Storey, 1935) نسخه‌های متفاوتی از این اثر فهرست شده است. از میان نسخه‌های موجود در ایران هیچ‌کدام شامل تمام روضه‌های هشت‌گانه این کتاب نیست و تنها نسخه تقریباً جامع و کامل آن، شامل همه روضه‌ها و حدیقه‌ها، نسخه انگلستان است که ظاهراً به‌جز قسمت خاتمه روضه هشتم (فرمانروایی شاه سلیمان صفوی) تمامی قسمت‌های کتاب را داراست (Storey, 1935: 131). لازم به ذکر است که آقابزرگ تهرانی در الذریعه این اثر را به اشتباه به محمدطاهر قزوینی، برادر واله اصفهانی، نسبت داده است (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۲۵۱/۳) و گویا منشأ این خطا نسخه خطی موجود در کتابخانه مسجد سپهسالار باشد که در فهرست این نسخه از وحید قزوینی به‌عنوان مؤلف آن نام برده شده است (نک. منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۰).

۱. نسخه‌های مربوط به اواخر قرن ۱۱ و اوایل قرن ۱۲

نه نسخه از نسخ خطی موجود خلد برین مربوط به این دوره است که در پنج نسخه، نام مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار به‌عنوان کاتب در این نسخه‌ها درج شده است و دو نسخه را نیز، با توجه به مشابهت‌های بسیار زیاد خطی و نگارشی، می‌توان به این کاتب نسبت داد. ظاهراً مرتضی قلی یک دوره کامل این کتاب را استنساخ کرده و تاریخ نگارش هر نسخه را در انتهای هر مجلد ذکر کرده است.

قدیمی‌ترین تاریخ نگارش این نسخه‌ها مربوط به روضه دوم کتاب به تاریخ ۱۰۹۶ق است و گویا کار استنساخ خلد برین در حدود سال‌های ۱۰۹۵-۱۰۹۶ق و در زمانی که مؤلف در قید حیات بوده آغاز شده و تا سال ۱۱۰۸ق و تا زمان استنساخ روضه هشتم توسط مرتضی قلی به پایان رسیده است. با توجه به این‌که کار تألیف کتاب در سال ۱۰۷۸ق پایان یافته، احتمالاً مؤلف در طی این مدت اثر خود را تکمیل و ویرایش نموده است. جدول شماره ۲ مقاله، شامل فهرست نسخه‌های مربوط به این دوران است.

جدول ۲: فهرست نسخه‌های خلد برین، مربوط به اواخر قرن ۱۱ و اوایل قرن ۱۲

ک/ص	تاریخ کتابت	خط	کاتب	شماره	محل نگهداری	خلد برین
ک ۴۷۲	اواخر قرن ۱۱	نستعلیق	نامشخص (احتمالاً مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار)	۵۶۹۱	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	حقیقه پنجم از روضه هشتم
ک ۲۹۱	اوایل قرن ۱۲	نستعلیق	نامشخص (احتمالاً مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار)	۲۴۱۱	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	حقیقه پنجم از روضه هشتم (سرگذشت شاه عباس از ۹۷۸ تا ۱۰۲۸ ق)، تا سرگذشت خلیل سلطان)
ک ۵۰۹	۱۰۹۶ ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۴۳۳۴	کتابخانه ملک	روضه دوم
ک ۳۹۵	۱۱۰۴ ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۴۳۳۳	کتابخانه ملک	روضه چهارم
ک ۴۰۴	۱۱۰۸ ق، ۱۱۲۹ ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار، میرزا و محمد اسماعیل انصاری	۴۳۳۲	کتابخانه ملک	روضه اول و حقیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم
ک ۲۰۸	اواخر قرن ۱۱	نستعلیق	نامشخص	۱۳۲۹۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	روضه اول
ک ۲۲۹	۱۱۰۳ ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۱۵۲۲	سپهسالار	حقیقه اول از روضه هشتم
نامشخص	۱۱۰۲ ق	-	نامشخص	۱۱	تقدیر اسلام (تبریز)	حقیقه ششم از روضه هشتم
ک ۲۳۵	۱۱۰۳ ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۹۱۵۱	کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی	نامشخص ^۱

۱. نسخه در دسترس نگارنده نبود و در فهرست‌های فنی و منووی هم مشخصات دقیق آن درج نشده بود.

۱-۱. نسخه شماره ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران:

این نسخه مقارن با اوایل تألیف کتاب نوشته شده و به گفته منزوی، به خط خود مؤلف است (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۰)، اما احتمال یکی بودن مؤلف و کاتب، به دلیل شباهت بسیار زیاد خط نسخه با خط نسخه‌های کتابت شده به قلم مرتضی قلی افشار، بسیار بعید است. همچنین، به تصریح خود مؤلف که تاریخ تولدش ۹۸۸ ق بوده، در سال ۱۰۵۸ ق که به همراه شاه عباس دوم در لشکرکشی به قندهار شرکت داشته، هفتاد سال داشته است (نک. گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۶۱۸/۲). بنابراین، اگر طبق قول فهرست نویسان، این نسخه را متعلق به قرن ۱۲ هجری بدانیم، بعید می‌نماید که وی در این تاریخ حیات داشته و در سن بیش از ۱۱۰ سالگی دست به نگارش این نسخه زده باشد، مگر آن‌که تاریخ نسخه را بسیار نزدیک به سال پایان تألیف کتاب (۱۰۷۸ ق) فرض کنیم؛ البته چنین چیزی هم دور از ذهن است، زیرا نسخه شماره ۵۶۹۱ کتابخانه مرکزی از لحاظ خط و نوع نگارش بسیار به این نسخه نزدیک است و احتمالاً کاتب آن‌ها یک نفر بوده است. لذا اگر نسخه ۵۶۹۱ - چنان‌که اشاره شده (نک. درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۶/۱۳) - مربوط به اواخر قرن ۱۱ هجری باشد، می‌توان نسخه ۲۴۱۱ را نیز متعلق به همین دوره یا اوایل قرن ۱۲ هجری دانست که در فهرست منزوی و در فنخانی با همین تاریخ ثبت شده است (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۰؛ درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۶/۱۳).

نسخه مزبور در بیان وقایع سلطنت شاه‌عباس اول و شامل حدیقه پنجم از روضه هشتم خلد برین است که تاکنون به چاپ نرسیده است. این نسخه وقایع سال‌های ۹۷۸ ق تا ۱۰۳۸ ق، یعنی از دوران کودکی تا درگذشت شاه‌عباس، را شامل می‌شود و دارای خاتمه‌ای در باب وزراء، امرا، شعرا و علمای این عهد است. این نسخه در ۲۹۱ برگ ۲۹ سطری استنساخ شده، لکن نام کاتب مشخص نیست. کاغذ کتاب از نوع سپاهانی و جلد آن روغنی زerkوب است. از ویژگی‌های مهم این نسخه داشتن تصویری از شاه‌عباس بر روی جلد آن است که با توجه به نزدیک بودن کتابت نسخه به تاریخ تألیف خلد برین دارای اهمیت است (نک. تصویر ۱). اندازه نسخه ۱۷/۵×۲۸ سانتیمتر و جلد آن از چرم است که حاشیه آن با نواری مستطیلی به رنگ‌های سیاه و زرد تزیین شده، به گونه‌ای که قابی به رنگ

قرمز در وسط آن ایجاد شده است. در وسط این قاب طرح پیکره شاه عباس اول با لباس آبی و کلاهی زرد به تصویر درآمده است. این طرح عیناً در قسمت پشت جلد کتاب هم هست. صفحه اول کتاب با یک سرلوحه مذهبی به رنگ‌های غالب آبی، طلایی و قهوه‌ای تزیین شده است (نک. تصویر ۲). خط نستعلیق کتاب چندان خوش نیست، با این حال متن نسخه خوانا و عاری از اغلاط نگارشی است. سرفصل‌ها و ابیات یا مصراع‌ها در متن به رنگ قرمز نوشته شده است. سه خط ابتدایی این نسخه که با رنگ قرمز نگاشته شده، از روی نسخه عکسی چندان خوانا نیست، اما به دلیل تشابه کامل این نسخه با نسخه شماره ۵۶۹۱ همین کتابخانه، می‌توان این قسمت را بازسازی نمود. پس از این سه خط، سرلوحه نسخه با این عبارات آغاز می‌شود:

خالق مهربان و جاعل کن فکان که فرازنده سایبان اطلس نُه‌رنگ افلاک و گستراننده بساط گل‌های رنگارنگ بر بساط خاک و رفعت‌بخش پایه قدر و منزلت نوع انسان بمزید عقل و عرفان از انواع حیوان و امتیاز [بخش] سلاطین گردون‌شان از این نوع رفیع مکان بمزید عدل و احسان است... (واله اصفهانی، خلد برین، مرکزی: ش ۲۴۱۱: گ ۲پ).

تصویر ۱: تصویر روی جلد نسخه ش ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، با طرحی از شاه‌عباس اول

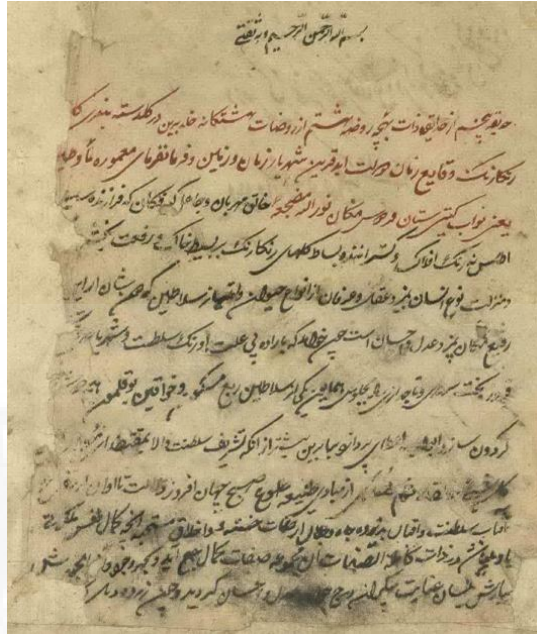

تصویر ۲: سر لوحه و صفحه اول نسخه ش ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

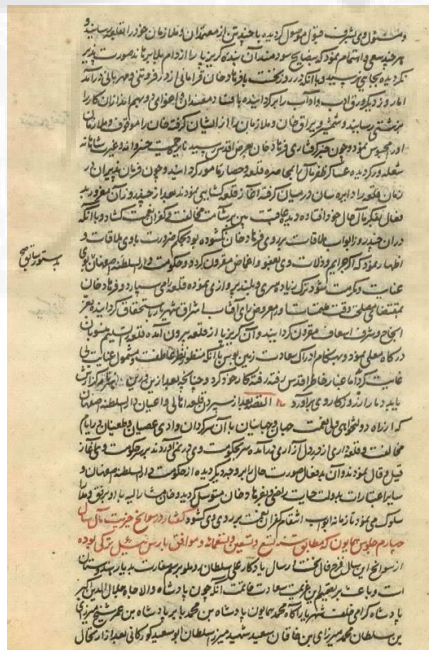
در انتهای حدیقه پنجم و پس از ذکر واقعه درگذشت شاه عباس، مؤلف در دو «بیان» که هر یک شامل چند مجلس است به معرفی تعدادی از معاریف و مشاهیر عصر شاه عباس اول پرداخته است. بیان اول شامل پنج مجلس به این شرح است: مجلس اول در ذکر «صدرنشینان مسند صدارت»؛ مجلس دوم در ذکر «وزرای عظام دیوان اعلی»؛ مجلس سوم در ذکر «مستوفیان عظام ممالک»؛ مجلس چهارم در ذکر «وزرای عالی شان ممالک محروسه» که در عصر شاه عباس درگذشته‌اند؛ و مجلس پنجم در ذکر «وزرای عالی شان که در حین سnoch داهیه کبری به وزارت و رتق وفتق مهام دیوانی قیام داشته‌اند». بیان دوم شامل دو مجلس است: «ذکر جمعی از امرای عالی مقدار و خوانین ذوی الاقتدار» که در ایام حیات شاه عباس اول درگذشته‌اند؛ و «ذکر جمعی از امرای عالی شان» که در هنگام مرگ شاه کماکان بر مصادر امور بوده‌اند. بخشی از صفحات آخر این نسخه آسیب دیده است.

۱-۲. نسخه شماره ۵۶۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران:

این نسخه شامل حدیقه پنجم از روضه هشتم خلد برین است. کاغذ آن از نوع سپاهانی و جلد آن از تیماج قهوه‌ای‌رنگ است. نسخه دارای ۴۷۲ برگ ۲۵ سطری و اندازه کتاب ۱۸×۲۹ سانتیمتر است. نسخه فاقد سرلوحه است، ولی با توجه به تفاوت خط صفحه اول کتاب با صفحات بعد، به نظر می‌رسد که به دلیل از بین رفتن صفحه اول کتاب و سرلوحه آن، این صفحه توسط کاتبی دیگر دوباره کتابت شده و به اصل کتاب ملحق شده است (نک. تصویر ۳). خط نسخه از نوع نستعلیق و بسیار مشابه نسخه ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی است و کاتب آن مشخص نیست، گرچه با توجه به دست خط و شباهت نگارش آن به نسخه ۲۴۱۱، احتمالاً در زمانی نزدیک به تاریخ تألیف کتاب رونوشت شده است (نک. تصویر ۴). در ابتدای نسخه توضیحاتی درباره مالکیت نسخه دیده می‌شود که بر اساس آن، نسخه در سال ۱۲۰۷ق توسط میرزا ابوالفتح، حاکم شوشتر، به کتابخانه لطفعلی خان اهدا شده است. بر اساس همین توضیحات، نسخه در سال ۱۲۱۶ق، در کتابخانه امان‌الله خان والی (احتمالاً امان‌الله خان اردلان، والی سنندج در عصر فتحعلی شاه از ۱۲۱۴ تا ۱۲۴۰ق) بوده است. این نسخه با این عبارات آغاز می‌شود: «حدیقه پنجم از حدایق ذات بهجه روضه هشتم از روضات هشتگانه خلد برین...» (واله اصفهانی، خلد برین، مرکزی: ش ۵۶۹۱: گ ۱ا). در انجام نسخه هم چنین آمده است: «در شب چهارشنبه، ۱۸ ربیع الثانی ۱۲۷۰ق، پس از خوردن قرقاول و هلو نزد سرکار نواب والا» (همان: گ ۴۷۱ر). در فهرست‌های منزوی و استوری نامی از این نسخه نیامده، اما در دناذکری از آن رفته است (درایتی، ۱۳۸۹: ۴/۹۹۶). حدس نگارنده این است که با توجه به خط این نسخه و ویژگی‌های نگارشی مشابه آن با نسخه ۲۴۱۱ در کتابخانه مرکزی، کاتب این دو نسخه احتمالاً یک نفر باشد و به احتمال قوی متعلق به مجموعه‌ای است که کاتب آن‌ها مرتضی‌قلی افشار بوده است.

تصویر ۳: صفحه اول الحاقی نسخه ش ۵۶۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

تصویر ۴: نسخه ش ۵۶۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (گ ۵۸)

۱-۳. نسخه شماره ۱۴۲۹۲ کتابخانه مجلس:

نکته جالب در این نسخه مَهْری است که بر صفحه اول کتاب با متن «لا اله الا الله الملك الحق المبين سلطان ابراهيم ميرزا الموسوي الصفوي الحسيني» دیده می‌شود (نک. تصویر ۵). سلطان ابراهيم ميرزا، متخلص به جاهی (مقتول: ۹۸۷ق) نوه شاه اسماعیل صفوی و شاهزاده هنرمند و نامی عصر صفوی است که دارای کتابخانه بسیار مشهوری بوده است (اسکندریبگ منشی، ۱۳۱۴: ۱/۱۵۰). لکن با توجه به این که تألیف خلد برین در سال ۱۰۷۸ق به اتمام رسیده است نمی‌تواند متعلق به سلطان ابراهيم ميرزا بوده باشد. بنابراین، می‌توان دو حدس زد: یا صفحه اول کتاب که حاوی این مهر است متعلق به نسخه دیگری بوده و سپس به این نسخه الحاق شده؛ یا این که این مهر مجعول است و بعدها از سوی نسخه‌فروشان به این کتاب اضافه شده است تا بر قدمت نسخه و ارزش مادی آن بیفزاید. با توجه به این که این مهر در صفحه آخر کتاب هم به چشم می‌خورد احتمال درستی فرض دوم بیشتر است.

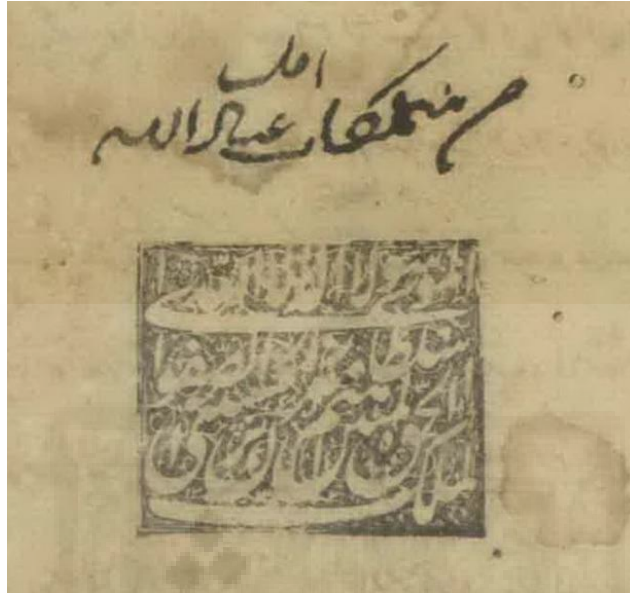
از این نسخه در فهرست‌های منزوی و استوری یادی نشده، اما در فنخا مشخصات آن ثبت شده است (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۰۱۶). این نسخه شامل روضه اول از خلد برین است. خط آن نستعلیق و کاتبش نامعلوم است و تاریخ تقریبی کتابت آن را اواخر قرن ۱۱ هجری گفته‌اند (همان جا). این نسخه با «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين» خلد برین الفاظ مشکین و بهشت عنبرسرسشت عبارات اعجازقرین» آغاز شده و فاقد سرلوحه است (نک. تصویر ۶). انجام آن به این شرح است:

خرمن حیاتش در آسیا بباد فنا رفت و اعلام کفر و آتش پرستی نگوینسار گردید:

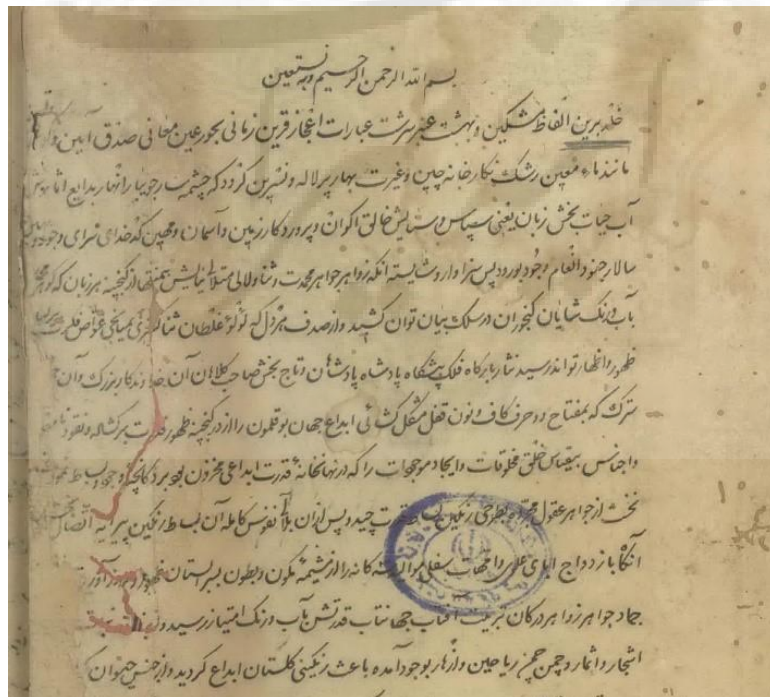
آنکه نمرده است و نمیرد یکی است وانکه تغییر نپذیرد یکیست

تمام شد روضه اول خلد برین بحمدالله و توفیقه و الصلوة علی نبیه و آله.

در زیر این عبارت، چیزی درباره مالکیت نسخه نوشته شده که در انتهای آن کلمات «الموسوی الحسینی الصفوی» قابل خواندن است که ظاهراً بعدها به نسخه افزوده شده است (همان: گ ۲۰۵ر).

تصویر ۵: مهر صفحه اول نسخه ش ۱۴۲۹۲ کتابخانه مجلس

تصویر ۶: صفحه اول نسخه ش ۱۴۲۹۲ کتابخانه مجلس

۱-۴. نسخه شماره ۴۱۳۲ کتابخانه ملک:

این نسخه که شامل روضه اول و همچنین حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم است از نسخه‌هایی است که در دو زمان مختلف کتاب شده است؛ یعنی، روضه اول در ۱۲۴۹ق به دست میرزا محمد اسماعیل انصاری و حدیقه ششم از روضه هشتم در ۱۱۰۸ق توسط مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار کتابت شده است (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۱)؛ این دو نسخه از دو زمان مختلف صحافی شده و زمانی به صورت یک نسخه درآمده است. کاغذ کتاب از نوع ترمه و جلد آن میشن سیاه ضربی و دربرگیرنده ۴۰۴ برگ ۲۷ سطری است. اندازه نسخه ۱۸/۳×۲۹/۴ سانتیمتر است. در مقدمه کتاب دست‌نوشته‌ای دیده می‌شود که نشان می‌دهد صاحب نسخه آن را به سال ۱۲۶۴ق در اصفهان خریده است. این دست‌نوشته در انتهای روضه اول نیز مشاهده می‌شود (واله اصفهانی، خلد برین، ملک، ش ۴۱۳۲: گ ۴۱۱). نسخه فاقد سرلوحه است (نک. تصویر ۷). خط هر دو قسمت کتاب نستعلیق نه‌چندان خوش است. از این نسخه در فنخا (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۶/۱۳) و فهرست منزوی (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۱) نام برده شده است. در انتهای نسخه تعدادی تاریخ وفات و شعر به سال‌های ۱۲۰۶، ۱۲۵۲ و ۱۲۵۸ هجری دیده می‌شود. آغاز و انجام این نسخه به این شرح است:

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. خلد برين الفاظ مشکين و بهشت عنبرسرسشت
عبارات اعجازقرين زمانى بحور عين معانى صدق آيين و كوثر و تسنيم مانند ماء معين
رشك نگارخانه چين و غيرت بهار پر لاله و نسرين گردد... (واله اصفهانی، خلد برین،
ملک، ش ۴۱۳۲: گ ۱).

انجام: مرتضی قلی بن محمد یوسف الافشار فی یوم الخمیس الذی هو التاسع من العشر
الثانی... (همان: گ ۸۰۶پ) (نک. تصویر ۸)

تصویر ۷: صفحه اول نسخه ش ۴۱۳۲ ملک

تصویر ۸: صفحه آخر نسخه ش ۴۱۳۲ ملک

۱-۵. نسخه شماره ۴۱۳۳ کتابخانه ملک:

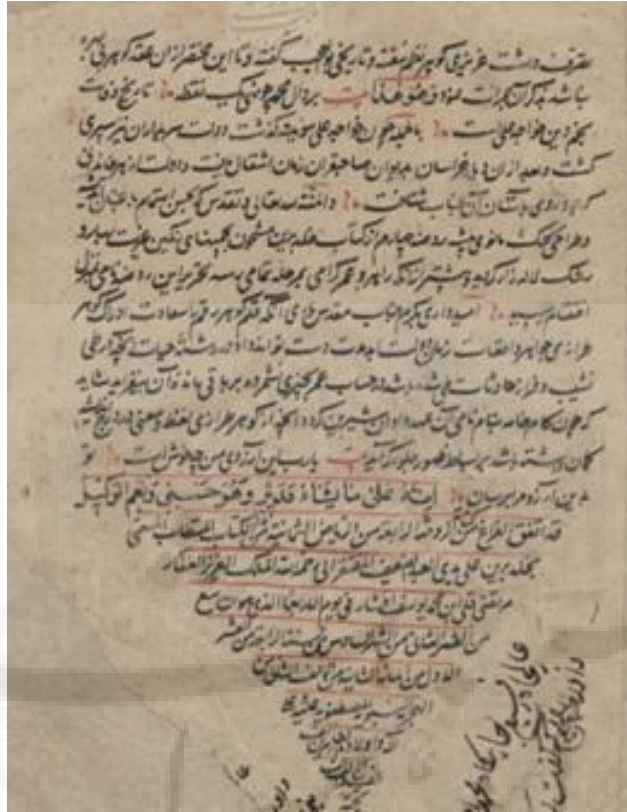
از این نسخه که شامل روضه چهارم از کتاب خلد برین (بخش عباسیان) است در فهرست‌های منزوی و فنخا نام برده شده است. خط نسخه نستعلیق و کاتب آن مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار است که در تاریخ ۱۹ جمادی الثانی ۱۱۰۴ ق کتابت شده است (نک. تصویر ۹). کاغذ آن از نوع ترمه و جلد آن میشن آلبالویی است. نسخه در ۳۹۵ برگ ۲۷ سطری نگاشته شده و ابعاد آن ۱۸/۲×۳۰/۵ سانتیمتر است. نسخه شباهت تامی به نسخه‌های ۴۱۳۲ و ۴۱۳۴ کتابخانه ملک دارد. برخی از قسمت‌های آن دارای افتادگی است. در روضه چهارم، تاریخ حکومت‌های ایرانی معاصر عباسیان مانند طاهریان، آل بویه، سلاجقه و خوارزمشاهیان نیز نگاشته شده است. به علاوه، قسمت پایانی کتاب به دوره حکمرانی اتابکان و چوپانیان و آل کرت و سربداران اختصاص داده شده است. چند صفحه آغازین کتاب افتادگی دارد و با این بیت به پایان می‌رسد:

یارب این آرزوی من چه خوش است تو بدین آرزو مرا برسان

(واله اصفهانی، خلد برین، ملک، ش ۴۱۳۳: برگ ۷۸۹) (نک. تصویر ۱۰)

تصویر ۹: نسخه ش ۴۱۳۳ ملک (گ ۵۳)

تصویر ۱۰: صفحه آخر نسخه ش ۴۱۳۳ ملک

۱-۶. نسخه شماره ۴۱۳۴ کتابخانه ملک:

این نسخه مشتمل بر روضه دوم (تاریخ پیامبر و ائمه) است که کتابت آن به خط نستعلیق مرتضی قلی بن یوسف افشار در تاریخ ۸ صفر ۱۰۹۶ ق به پایان رسیده است. کاغذ این نسخه نیز از نوع کاغذ ترمه و جلد آن از نوع میسن قهوه‌ای است. این نسخه در ۵۰۹ برگ ۲۵ سطری به نگارش درآمده و اندازه آن $۱۸/۸ \times ۳۰/۱$ سانتیمتر است (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۶/۱۳). از این نسخه در فهرست منزوی نیز یاد شده است (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۰).

نسخه فاقد سرلوحه و تزئینات است و آغاز و انجام آن به این شرح است:

آغاز: روضه دویم از ریاض هشتگانه خلد برین در گلدسته‌بندی گل‌های رنگارنگ وقایع و حالات سید المرسلین و خاتم النبیین و ائمه طاهرین سلام الله علیهم اجمعین مزین به دو گلشن... (واله اصفهانی، خلد برین، ملک، ش ۴۱۳۴: گ ۱) (نک. تصویر ۱۱)

انجام:

در خاک شود وجود حاجت مندش	گر بند لسانی گسلد از بندش
جز مهر علی و یازده فرزندش	حقا که ز مشرق دلش سر نزند
(همان: گ ۵۲۲پ) (نک. تصویر ۱۲)	

تصویر ۱۱: صفحه اول نسخه ش ۴۱۳۴ ملک

تصویر ۱۲: صفحه آخر نسخه ش ۴۱۳۴ ملک

۲. نسخه‌های مربوط به اوایل دوره قاجار و عصر سلطنت فتحعلی شاه

گروه دوم از نسخه‌های خلد برین، شامل هفت نسخه، آن‌هایی است که در اوایل قرن ۱۳ هجری و دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار تألیف شده و همه، جز نسخه انگلستان (متعلق به ادوارد براون)، در ایران نگهداری می‌شوند. نسخه انگلستان دارای دو تاریخ ۱۲۳۶ق و ۱۲۷۱ق است. نسخه‌های شماره ۵۸۸، ۵۸۹ و ۵۹۰ کاخ گلستان نیز در واقع متعلق به یک دوره کتاب خلد برین هستند که به خط نستعلیق بسیار خوش، توسط ابراهیم بن محمدعلی حسینی، از کاتبان عصر فتحعلی شاه قاجار، نگاشته شده است. در جدول ۳ مقاله، فهرست و مشخصات نسخه‌های این دوران آمده است.

۱-۲. نسخه شماره ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران:

نسخه شماره ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی (شماره ۱۹۵، مجموعه دکتر اصغر مهدوی) به خط شکسته نستعلیق خوش در اواخر رجب سال ۱۲۳۳ق توسط کاتبی به نام علی‌قلی بن محمد مازندرانی استنساخ شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۹۹۲/۴). کاغذ آن ترمه و جلد آن روغنی است. به اطلاعات این نسخه در دنا اشاره شده، لیکن در فهرست‌های منزوی و استوری درباره این نسخه اطلاعاتی نیست. این نسخه دارای سرلوحه و تزئین، و دربرگیرنده حدیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم است و مانند نسخه‌های شماره ۴۱۳۲ و ۵۹۰، شامل وقایع تا سال ۱۰۷۱ق است، و با عبارات زیر آغاز می‌شود:

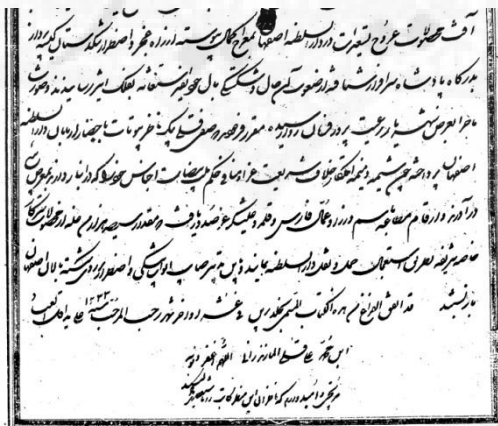
غرض از چهره‌پردازی عرایس این اخبار آنکه چون شاهد جلالت از پرده تقدیر پروردگار
جلیل رخ نمود و بهار شوکت بر دل غنچه از باد صبحدم در گشود... (واله اصفهانی،
خلد برین، مرکزی، ۵۵۹۸: گ ۱ر) (نک. تصویر ۱۳)

و با این عبارات پایان می‌یابد:

قد اتفق الفراغ من هذه الكتاب المسمى بخلد برین فی عشر اواخر شهر الرجب المرجب
سنة ۱۲۳۳ علی يد اقل العباد ابن محمد علی قلی المازندرانی اللهم اغفر ذنوبه...
(همان: گ ۳۸۳ر) (نک. تصویر ۱۴)

تصویر ۱۳: صفحه اول نسخه ش ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی

تصویر ۱۴: صفحه پایانی نسخه ش ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی و تاریخ پایان کتابت آن

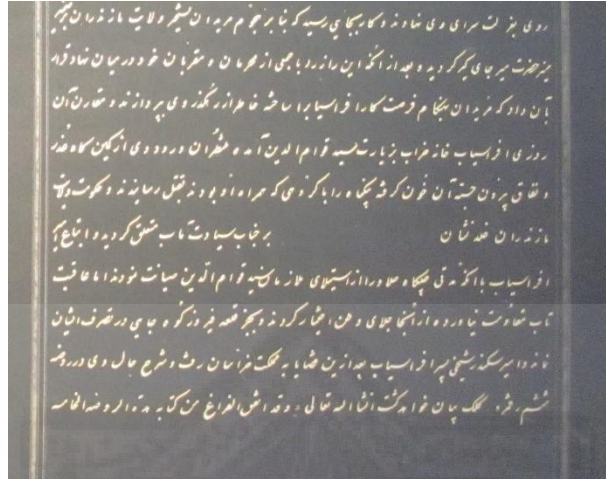
۲-۲. نسخه شماره ۵۸۹ کتابخانه کاخ گلستان:

این نسخه شامل روضه پنجم است که به ذکر پادشاهی و اقتدار چنگیزخان و اولاد و احفاد او اختصاص دارد و با توجه به ویژگی‌های نگارشی و املائی آن که شباهت کاملی به نسخه‌های شماره ۵۸۸ و ۵۹۰ کاخ گلستان دارد، می‌توان این سه نسخه را نیز بخشی از یک کتاب واحد، و کاتب آن را نیز ابراهیم بن محمدعلی حسنی حسینی در دوره قاجار دانست. کتاب با خط نستعلیق زیبا و در ۵۳۳ صفحه ۲۱ سطری نگاشته شده است. تاریخ نگارش و نام کاتب در نسخه نوشته نشده است. صفحات کتاب مُجدول و نسخه دارای یک سرلوح مذهب مرصع زیباست. جلد نسخه از مقوای روغنی آلبالویی رنگ منقش و مذهب است و ابعاد نسخه ۴۱×۲۶ سانتیمتر است. این نسخه، تنها در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) مشاهده می‌شود (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۷/۱۳) که با سرلوحه «روضه پنجم از کتاب خلد برین در ذکر پادشاهی و اقتدار چنگیزخان و اولاد و احفاد او» (تصویر ۱۵) آغاز و با عبارات زیر به انجام می‌رسد:

و امیر اسکندر شیخی پسر افراسیاب بعد از این قضایا به مملکت خراسان رفت و شرح حال وی در روضه ششم رقمزد کلک بیان خواهد گشت ان شاء الله تعالی قد اتفق الفراغ من کتابه هذه الروضة الخامسة (واله اصفهانی، خلد برین، کاخ گلستان، ش ۵۸۹: گ ۲۶۷ر) (نک. تصویر ۱۶)

تصویر ۱۵: صفحه اول نسخه ش ۵۸۹ کاخ گلستان

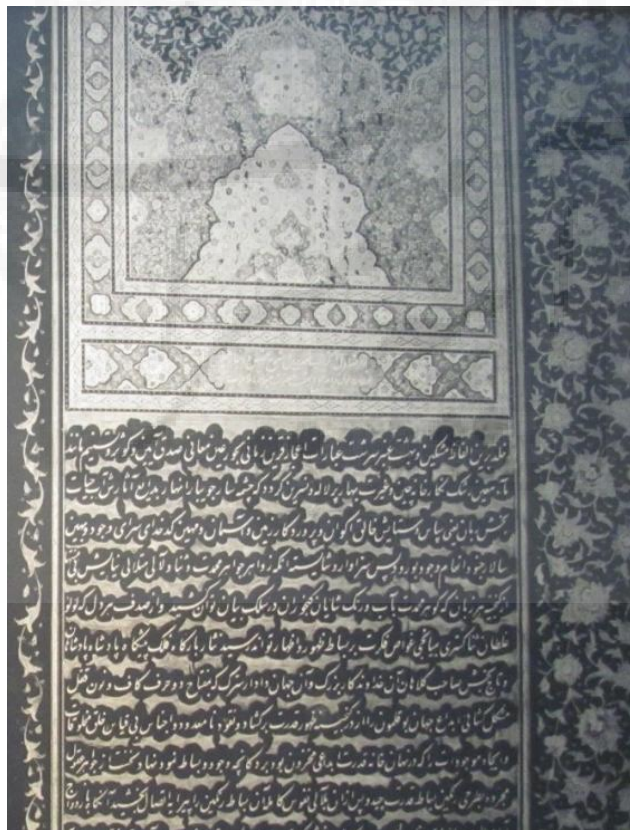
تصویر ۱۶: صفحه پایانی نسخه ش ۵۸۹ کاخ گلستان

۲-۳. نسخه شماره ۵۸۸ کتابخانه کاخ گلستان:

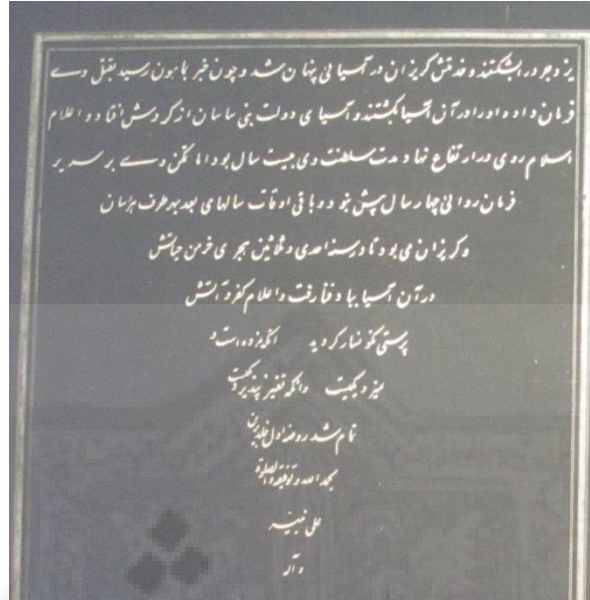
این نسخه شامل روضه اول از روضه‌های هشت‌گانه است. مشخصات آن در آثار منزوی و استوری نیامده، اما در فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۳/۹۹۲) و فنخا (همو، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۰۱۷) ذکر شده است، و با این‌که تنها شامل یک روضه است، در دنیا و فنخا شامل هشت روضه دانسته شده است. این نسخه که به خط نستعلیق نگاشته شده، یکی از خوش‌خط‌ترین نسخه‌های موجود است. نام کاتب و تاریخ کتابت نسخه مشخص نیست، اما شباهت تامی به نسخه‌های شماره ۵۸۹ و ۵۹۰ کتابخانه کاخ گلستان دارد و گویا کاتب هر دو نسخه یکی است. در واقع نسخه‌های ۵۸۸، ۵۸۹ و ۵۹۰ را می‌توان سه بخش از یک کتاب واحد به‌شمار آورد که در همه‌چیز (نوع خط و صفحه‌آرایی و تذهیب) دقیقاً مشابه یکدیگرند. بنابراین نام کاتب این نسخه نیز همانند نسخه ۵۹۰ می‌باید ابراهیم بن محمدعلی حسینی حسینی بوده باشد و به قرینه این‌که نسخه‌ای به تاریخ ۱۲۴۳ق به خط این کاتب در فنخا ذکر شده (همان: ۷۰۴/۴۱) می‌توان فهمید که کاتب در اوایل و اواسط دوره قاجار می‌زیسته است. در نسخه مهر اشخاصی مانند ناصرالدین‌شاه قاجار، مشیر السلطنه، محمدرضا الحسینی و حسین بن هدایت‌الله دیده می‌شود که احتمالاً مالکان این نسخه بوده‌اند. نسخه دارای یک سرلوح مذهب مرّصع و کاغذ آن از نوع ترمه‌شده است. جلد آن از

مقوای روغنی بوم سبز یشمی منقش و مذهب بوده و در ۵۱۸ صفحه ۲۱ سطری نگاشته شده است. اندازه نسخه ۲۶×۴۱ سانتیمتر (همان: ۱۰۱۷/۱۳)، قطع آن رحلی و ورق اول متن و حاشیه مذهب، مرصع و مُجدول است (نک. تصویر ۱۷). این نسخه با جملات «روضه اول از کتاب خلد برین در شرح قصص و اخبار انبیای عظام» آغاز شده و با جملات زیر پایان می‌یابد:

لشگر یزدجرد را بشکستند و در آسیائی پنهان شد و چون خبر بماهون رسید بقتل وی فرمان داد... و در سنه احدی و ثلاثین هجری خرمن حیاتش در آسیا بیاد فنا رفت و اعلام کفر و آتش‌پرستی نگونسار گردید. آنکه نمرده است و نمیرد یکی است و آنکه تغیر نپذیرد یکیست. تمام شد روضه اول خلد برین بحمدالله و توفیقه و الصلوة علی نبیه و آله (واله اصفهانی، خلد برین، کاخ گلستان، ش ۵۸۸: گ ۲۵۲ پ) (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۷: صفحه اول نسخه ش ۵۸۸ کاخ گلستان

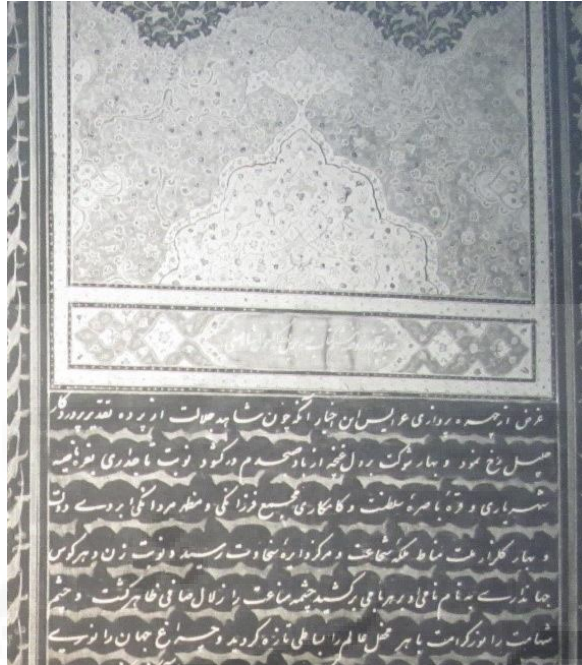

تصویر ۱۸: صفحه آخر نسخه ش ۵۸۹ کاخ گلستان

۲-۴. نسخه شماره ۵۹۰ کتابخانه کاخ گلستان:

این نسخه شامل حدیقه پنجم از روضه هشتم است و چنانکه پیشتر گفته شد، با نسخه‌های ۵۸۸ و ۵۸۹ اجزاء کتابی واحد با کاتبی واحد بوده‌اند. خط نسخه نستعلیق و کاتب آن ابراهیم بن محمد علی حسینی حسینی بوده است. نسخه دارای مهر ناصرالدین شاه قاجار، و بر کاغذ فرنگی نگاشته شده است و مانند نسخه ۵۸۸ مجدول و در صفحه اول دارای سرلوحه مذهب مرصع زیباست. جلد آن از مقوای روغنی بوم طلایی شاه‌توتی‌رنگ است. این نسخه دارای ۵۱۵ صفحه ۲۱ سطری و اندازه آن ۲۶×۴۱/۵ سانتیمتر است (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۰۱۷). اطلاعات نسخه مزبور تنها در فنخادیده می‌شود. نسخه با عبارت «آغاز حدیقه پنجم از روضه هشتم خلد برین در ذکر احوال شاه‌صفی» (تصویر ۱۹) شروع شده و انجام آن چنین است:

هذا آخر ما ألفه مصنفه طاب ثراه من الحدیقة السابعة من الروضة الثامنة من الرياض الثمانية من هذا الكتاب المستطاب بخلد برین و قد اتفق الفراغ من كتابة علی یدی العبد الضعیف المفتاق الی رحمة ربه العزیز الغفار ابراهیم ابن محمد علی الحسینی (واله اصفهانی، خلد برین، کاخ گلستان، ش ۵۹۰: گ ۵۳۳ر) (تصویر ۲۰).

تصویر ۱۹: صفحه اول نسخه ش ۵۹۰ کاخ گلستان

تصویر ۲۰: صفحه پایانی نسخه ش ۵۹۰ کاخ گلستان

جدول ۳: نسخه‌های مربوط به اوایل عصر قاجار و دوران سلطنت فتحعلی شاه قاجار

ک/ص	تاریخ کتابت	خط	کاتب	شماره	محل نگهداری	خلد برین
ک ۴۳۳	۱۲۰۲ق	نستعلیق	نامشخص	۲۵۳	کتابخانه مجلس	حقیقه پنجم از روضه هشتم
ک ۵۱۵	یوتا (دوره قاجار) حکمرانی فتحعلی شاه	نستعلیق	ابراهیم بن محمدعلی حسینی	۵۹۰	کتابخانه کاخ گلستان	شامل حقیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم که مطالب آن مربوط به وقایع ایام شاهسفی و شاهعباس دوم است.
ص ۵۱۸	یوتا (دوره قاجار و حکمرانی فتحعلی شاه)	نستعلیق	ابراهیم بن محمدعلی حسینی	۵۸۸	کتابخانه کاخ گلستان	روضه اول
ص ۵۱۵	یوتا (دوره قاجار و حکمرانی فتحعلی شاه)	نستعلیق	نامشخص	۵۸۹	کتابخانه کاخ گلستان	روضه پنجم
نامشخص	دو تاریخ ۱۲۲۶ق و ۱۲۷۱ق زاداد	نامشخص	نامشخص	G14	لندن، کمبریج، براون	تمام روضه‌ها و حقیقه‌ها، به‌جز قسمت خاتمه
ک ۴۰۴	۱۱۰۸ق و ۱۲۴۹ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار میرزا و محمد اسماعیل انصاری	۴۱۳۲	کتابخانه ملک	روضه اول و حقیقه‌های ششم و هفتم روضه هشتم
نامشخص	اول رجب ۱۲۳۳ق	شکسته نستعلیق	علی قلی بن محمدعلی مازندرانی	۵۵۹۸ (شماره ۱۹۵ مجموعه دکر اصغر مهدوی)	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	شامل حقیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم که مطالب آن مربوط به وقایع ایام شاهسفی و شاهعباس دوم است.

جدول ۴: نسخه‌های مربوط به اواسط دوره قاجار و دوره ناصری

ک/ص	تاریخ کتابت	خط	کاتب	شماره	محل نگهداری	خلد برین
ک ۳۱۹	۱۲۷۱ق	نسخ	نامشخص	۴۱۷۶	کتابخانه ملک	روضه‌های پنجم و ششم و هفتم
ص ۴۹۵	۱۲۶۰ق	شکسته نستعلیق	محمد حسین شیرازی	۵۷۹	کتابخانه کاخ گلستان	حقیقه پنجم و ششم از روضه هشتم
ک ۷۸۳	۱۲۷۰ق	نسخ	نامشخص	۲۵۲	کتابخانه مجلس	حقیقه‌های اول، دوم، سوم و چهارم از روضه هشتم
ک ۶۲۲	۱۲۶۹ق	نستعلیق	نامشخص	۱۷۲۶۹	کتابخانه آستان قدس رضوی	بخشی از حقیقه پنجم از روضه هشتم تا وقایع سال ۱۲۲۷ق
نامشخص	۱۲۷۸ق	نامشخص	نامشخص	Suppt. 34 (فول ۳۴)	Rieu بریتانیا، موزه	حقیقه ششم و هفتم از روضه هشتم
نامشخص	دو تاریخ ۱۲۳۶ و ۱۲۷۱ق	نامشخص	نامشخص	G14	لندن، کمبریج، براون	تمام روضه‌ها و حقیقه‌ها به‌جز قسمت خاتمه

۳. نسخه‌های متعلق به اواسط عهد قاجار و دوره ناصری

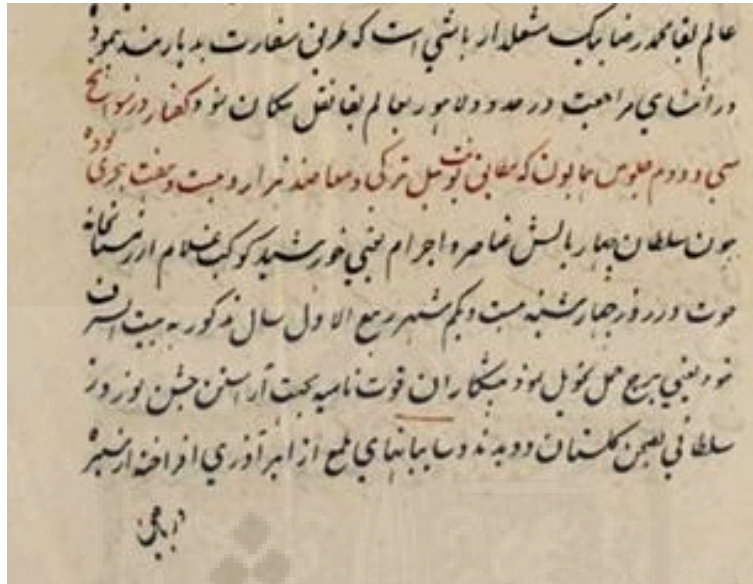
در فهرست‌های نسخ خطی، از شش نسخه خلد برین متعلق به این دوران نام برده شده که از میان آن‌ها نسخه‌های شماره ۴۱۷۶ کتابخانه ملک و نسخه ۱۷۲۶۹ آستان قدس رضوی در اختیار نگارنده بوده است. تغییر مهم در نگارش نسخه‌های این دوره، تبدیل خط از نستعلیق به شکسته نستعلیق و نسخ است. نسخه‌های متعلق به این دوره در جدول شماره ۴ مقاله قابل مشاهده‌اند.

۱-۳. نسخه شماره ۱۷۲۶۹ کتابخانه آستان قدس رضوی:

این نسخه شامل بخشی از حدیقه پنجم از روضه هشتم تا وقایع سال ۱۰۲۷ق (سی و دومین سال سلطنت شاه عباس اول) است که در ۱۲۶۴ق به خط نستعلیق در ۶۰۵ برگ ۱۷ سطری نگاشته شده، ولی کاتب آن مشخص نیست. نسخه فاقد سرلوحه است (نک. تصویر ۲۱) و در برخی صفحات دارای افتادگی و خط‌خوردگی است. از این نسخه نیز تنها در فهرست فنخا یاد شده است (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۰۱۷). نسخه با عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم و لا تعسر و تم بالخیر» آغاز شده و با جمله «به صحن گلستان دویدند و سایبان‌های ملمع از ابر آذری افراخته از سبزه» (واله اصفهانی، خلد برین، آستان قدس، ش ۱۷۲۶۹: گ ۶۰۵) به پایان رسیده و ظاهراً نگارش آن کاملاً به اتمام نرسیده است (نک. تصویر ۲۲).

تصویر ۲۱: صفحه اول نسخه ش ۱۷۲۶۹ آستان قدس رضوی

تصویر ۲۲: صفحه پایانی نسخه ش ۱۷۲۶۹ آستان قدس رضوی

۲-۳: نسخه شماره ۴۱۷۶ کتابخانه ملک:

این نسخه که روضه‌های پنجم، ششم و هفتم خلد برین، یعنی دوران حکومت چنگیز و جانشینان وی، تیمور و آق‌قویونلو و قره‌قویونلو را شامل می‌شود، به خط نسخ نوشته شده است. نسخه دارای ۳۱۹ برگ ۲۹ سطری است (منزوی، ۱۳۴۸: ۴۱۵۱). نام کاتب این نسخه حاجی محمدولی است و کتابت آن در جمادی‌الثانی ۱۲۷۱ق در اصفهان پایان یافته است. نسخه دارای جلد متمایل به قرمز می‌شَن پرتقالی و کاغذ آن فرنگی است (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۶/۱۳). وضعیت ظاهری و صفحات آن بسیار سالم و پاکیزه است. نسخه سرلوحه ندارد (نک. تصویر ۲۳) و در پایان افتادگی دارد و صفحات پایانی آن دیده نمی‌شود (نک. تصویر ۲۴).

بسم الله الرحمن الرحیم
در عصر جمید از دروغنان هشتاد و هشت سال از خلد برین دو ذکر یا و اندر پادشاه و چنانچه در حقیقت از اول و حقا
اد و دیاران و قتلان و سایر خاندان در بار مشرق و بلاد ترکستان بر کشیدند و با آنکه بنویسند و مشهور است که در آن وقت
کلیشه خانی از راه فرود شدن دبا هر و مبر است که چنانچه نظام شهرت آن وقت و خلقت بسیار است قریب از بیست
و نه ساله اول را حکم ملت مستقیم صورت وقوع میا بدلتان من و چنانچه ایما بخواند که در وقت پادشاهان پیش از
که دولت شان در پادشاهان بدین مکان از که امن قوت بلاد الخون بر روز برسد تا بنوشند و در وقت بعد از این بگریم از آن وقت
نشین و آستان از فرغ ز روز من و بیع از تاریخ خلعت باجهان خود در سر حال و بیرون رفتن و در این امر که در آن وقت و در آن وقت
بر این است که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
عشای در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
این عشایر که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
که تا جهان با در زمان که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
باز رفت دولت از بیرون که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
و در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
پاشای مشرق و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت

تصویر ۲۳: صفحه اول نسخه ش ۴۱۷۶ ملک

دولت و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
ابا بر قله و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
بخاصه و مشورت کرده و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
با اطمینان کشید و پیشان که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
پس در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
و در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
آن در سپاه بود و در وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
صورت پیدا کرد که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
و پیش از این بود که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
شیلخان مرتقدار از لایح ساخت و حکومت دبار ترکستان را با مقام خود که چنانچه در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
مادر دیرینه شهرت از پیش من پادشاه می بود و در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
باز گذشت و بعد از آن بر پسران و فرزندان که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت
و خاندان مقتدر و بخت از آن میرستان و در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت که در آن وقت

تصویر ۲۴: صفحه پایانی نسخه ش ۴۱۷۶ ملک

جدول ۵: نگاهی به همه نسخه‌های خطی خلد برین در کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور ایران

ردیف	خلد برین	محل نگهداری	شماره	کاتب	خط	تاریخ کاتب	ص/گ
۱	شامل حقیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم که مطالب آن مربوط به وقایع ایام شاه‌صغری و شاه‌عساکر دوم است.	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۵۵۹۸ (شماره) مجموعه ۱۹۵ دکتر اصغر مهدوی	علی قلی بن محمدعلی مازندرانی	شکسته نستعلیق	اول رجب ۱۲۳۳ق	نامشخص
۲	حقیقه پنجم از روضه هشتم	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۵۶۹۱	نامشخص (احتمالاً مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار)	نستعلیق	قرن ۱۱	۴۷۲۲گ
۳	حقیقه پنجم از روضه هشتم (سرگذشت شاه‌عساکر) از ۹۷۸ تا ۱۰۲۸ق و سرگذشت خلیل سلطان)	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۲۴۱۱	نامشخص (احتمالاً مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار)	نستعلیق	اوایل قرن ۱۲	۲۹۱گ
۴	روضه دوم	کتابخانه ملک	۴۱۳۴	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	نستعلیق	۱۰۹۶ق	۵۰۹گ
۵	روضه چهارم	کتابخانه ملک	۴۱۳۳	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	نستعلیق	۱۱۰۴ق	۳۹۵گ
۶	روضه اول و حقیقه‌های ششم و هفتم روضه هشتم	کتابخانه ملک	۴۱۳۲	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار و میرزا محمد اسماعیل انصاری	نستعلیق	۱۱۰۸ق و ۱۲۴۹ق	۴۰۴گ
۷	روضه‌های پنجم و ششم و هفتم	کتابخانه ملک	۴۱۷۶	نامشخص	نسخ	قرن ۱۳	۳۱۹گ
۸	حقیقه پنجم از روضه هشتم	کتابخانه مجلس	۲۵۳	نامشخص	نستعلیق	۱۲۰۲ق	۴۳۳گ
۹	روضه اول	کتابخانه مجلس	۱۴۲۹۲	نامشخص	نستعلیق	بی‌تا (قرن ۱۱)	۲۰۸گ
۱۰	حقیقه‌های اول، دوم، سوم و چهارم از روضه هشتم	کتابخانه مجلس	۲۵۲	نامشخص	نسخ	۱۲۷۰ق	۱۸۳گ
۱۱	شامل حقیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم که مطالب آن مربوط به وقایع ایام شاه‌صغری و شاه‌عساکر دوم است	کتابخانه کتبخانگی استان گلستان	۵۹۰	ابراهیم بن محمدعلی حسینی حسینی	نستعلیق	بی‌تا (دوره قاجار)	۵۱۵گ
۱۲	حقیقه پنجم و ششم از روضه هشتم	کتابخانه کتبخانگی استان گلستان	۵۷۹	محمد حسین شیرازی	شکسته نستعلیق	۱۲۶۰ق	۴۹۵ص

کتاب / ص	تاریخ کتابت	خط	کاتب	شماره	محل نگهداری	خلد برین	
ص ۵۱۸	بی تا (دوره قاجار)	نستعلیق	ابراهیم بن محمدعلی حسینی	۵۸۸	کتابخانه کاتب گلستان	روضه اول	۱۳
ص ۵۱۵	بی تا (دوره قاجار)	نستعلیق	نامشخص	۵۸۹	کتابخانه کاتب گلستان	روضه پنجم	۱۴
ک ۲۲۲	۱۲۶۹ق	نستعلیق	نامشخص	۱۷۲۶۹	آستان قدس رضوی	بخشی از حلیقه پنجم از روضه هشتم تا اواخر سال ۱۰۲۷ق	۱۵
ک ۲۲۹	۱۱۰۳ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۱۵۲۲	سپهسالار	حلیقه اول از روضه هشتم	۱۶
نامشخص	۱۱۰۲ق	-	نامشخص	۱۱	تبریز، تخته‌الاسلام	حلیقه ششم از روضه هشتم	۱۷
ک ۲۳۵	۱۱۰۳ق	نستعلیق	مرتضی قلی بن محمد یوسف افشار	۹۱۵۱	کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی	نامشخص	۱۸
نامشخص	۱۲۷۸ق	نامشخص	نامشخص	Suppt.34 (ذیل ۳۴)	موزه بریتانیا، Rieu	حلیقه ششم و هفتم از روضه هشتم	۱۹
نامشخص	دو تاریخ ۱۲۳۶ق و ۱۲۷۱ق	نامشخص	نامشخص	G14	لندن، کمبریج، براون	تمام روضه‌ها و حلیقه‌ها به جز قسمت خاتمه	۲۰

نتیجه

اطلاعات مربوط به نسخه‌های خطی کتاب خلد برین در فهرست‌های مختلف پراکنده است و گاهی تناقضاتی میان این فهرست‌ها و اطلاعات مندرج در آن‌ها مشاهده می‌شود. مثلاً در فهرست‌های منزوی و استوری، از دو نسخه به شماره‌های ۲۵۳ (شامل حدیقه پنجم از روضه هشتم) و ۲۵۲ (شامل حدیقه‌های اول، دوم، سوم و چهارم از روضه هشتم) هر دو در کتابخانه مجلس، و به ترتیب با تاریخ نگارش ۱۲۰۲ق و ۱۲۷۰ق یاد شده است؛ در ویرایش جدید فنخا نیز از این نسخه‌ها یاد نشده است و نگارنده نیز در بررسی خود اثری از این نسخه‌ها نیافت.

نسخه‌ها معمولاً دارای اختلافات محتوایی نیستند و با رعایت امانت و دقت نگاشته شده‌اند. چنان‌که ذکر شد، در نگارش نسخه‌های اوایل دوره قاجار سعی شده است تا از شیوه رسم‌الخط نسخه‌های دوره صفوی پیروی شود. به علاوه، چون بیشتر نسخه‌های موجود در هر عصر توسط یک کاتب و به صورت یک دوره کامل نگاشته شده، نسخه‌ها یک‌دست و فاقد تغییرات در متن هستند. با مطالعه نسخه‌های خطی خلد برین آگاهی‌هایی در مورد سیر نگارش این اثر در دوره‌های مختلف به دست می‌آید و نام و مشخصات کاتب و تاریخ تألیف آن‌ها مشخص می‌شود. نسخه‌هایی که در اوایل قرن ۱۲ (به خط نستعلیق نه‌چندان خوش) نگاشته شده، احتمالاً همه به خط مرتضی‌قلی بن محمد یوسف افشار و شامل نسخه‌های ۲۴۱۱، ۵۶۹۱، ۴۱۳۲، ۴۱۳۳ و ۴۱۳۴ است؛ مشابهت خط نسخه‌ها گواه این وضعیت است. همچنین، به نظر می‌رسد که در استنساخ نسخه‌هایی که به قلم این کاتب نگاشته شده، تعجیل شده و ظاهراً هدف گرد آوردن سریع یک مجموعه کامل از این کتاب بوده است. با توجه به این توضیحات، می‌توان گفت که نسخه شماره ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران را نباید به خط واله اصفهانی دانست؛ چون اگر، با توجه به اجماع منابع مختلف، سال تولد واله را ۹۸۸ق بدانیم، وی به هنگام نگارش این نسخه حتماً بیش از ۱۱۰ ساله بوده است. به علاوه، با توجه به این‌که نصرآبادی از خط خوش واله اصفهانی یاد می‌کند (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۸۲) بعید است که این نسخه نه‌چندان خوش خط کتابت خود

او بوده باشد. در مورد سیر کتابت این کتاب، با عنایت به تاریخ تحریر دیگر نسخه‌های موجود از خلد برین، باید گفت که علاوه بر نسخه‌هایی که در زمانی نزدیک به مؤلف کتابت شده، این اثر مجدداً در اواسط دوره قاجار و در حدّ فاصل سال‌های ۱۲۳۳ق و ۱۲۷۱ق مجدداً مورد توجه قرار گرفته و بارها کتابت شده است. لکن از مؤخرترین نسخه دوره صفوی با تاریخ ۱۱۰۸ق (نسخه شماره ۴۱۳۲ کتابخانه ملک) تا نسخه دیگری به تاریخ ۱۲۰۲ق (نسخه شماره ۲۵۳ کتابخانه مجلس)، نسخه دیگری در این فاصله ۹۲ ساله در دست نیست. مطلب مهم دیگر این‌که نسخه‌های کتابت شده در زمان فتحعلی‌شاه قاجار، بسیار خوش خط و مذهب و دارای سرلوحه هستند و با توجه به مهرهای سلطنتی در آن‌ها، می‌توان گفت که با حمایت و سفارش دستگاه سلطنتی نگاشته شده‌اند. مورد توجه قرار گرفتن خلد برین در این دوره و در حدّ فاصل سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۵۰ق را می‌توان به نوعی نتیجه نگاه آرمانی عصر فتحعلی‌شاهی به دوره صفویه و حکومت متمرکز آن دوران دانست که سلسله قاجار در تلاش بود به نوعی با همین رویکرد، مشروعیت ایدئولوژیک خود را تثبیت نماید. نمونه‌های تقلید از عصر صفوی را می‌توان در هنر و معماری این دوران هم مشاهده نمود.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۳۷۲). مصنفات شیعه. به تلخیص محمد آصف فکرت. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق). الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۲۶ ج. بیروت: دار الأضواء.
- اسکندریبگ منشی (۱۳۱۴ق). تاریخ عالم‌آرای عباسی، ۳ ج. تهران: دار الطباعة آقا سید مرتضی.
- بریگل، یوری (۱۳۶۲). ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری. ترجمه کریم کشاورز، یحیی آرین‌پور، سیروس ایزدی. به تحریر احمد منزوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- تبریزنیا، مجتبی (۱۳۸۱). معرفی کتاب خلد برین. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۳۳: ۱۱۵.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۰). تاریخ‌نگاری عصر صفوی و شناخت منابع و مأخذ. شیراز: نوید شیراز.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- _____ (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- _____ صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران، ۵ ج. تهران: فردوس.
- _____ صفت گل، منصور (۱۳۷۹). «مقدمه‌ای بر منبع‌شناسی پژوهش در تاریخ تحولات ساختار دینی ایران در عصر صفوی». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۳۷ و ۳۸: ۱۷-۲۵.
- _____ (۱۳۸۷). «تحول و تکامل تاریخ‌نویسی عمومی در ایران عصر صفوی، با تأکید بر خلد برین (سال‌های ۱۰۳۸-۱۱۳۵ ه.ق)». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۱۸۷: ۶۵-۸۵.
- _____ (۱۳۸۸). «تاریخ‌نویسی در ایران عصر صفوی (سال‌های ۱۰۳۸-۱۱۴۸ ه.ق)؛ مراحل و گونه‌شناسی». پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۱، ش ۱: ۶۵-۸۴.
- _____ غفاری قزوینی، احمد بن محمد (۱۳۴۳). تاریخ جهان‌آرا. تهران: کتابفروشی حافظ.
- _____ قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۸۶). لب‌التواریخ. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- _____ گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. تهران: کتابخانه سنایی.
- _____ محدث، میرهاشم. مقدمه ← واله اصفهانی (۱۳۷۲).
- _____ مظفر حسین صبا، مولوی محمد (۱۳۴۳). تذکره روز روشن. تهران: انتشارات کتابخانه رازی.
- _____ منزوی، احمد (۱۳۴۸). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- _____ منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸). جواهر الأخبار. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام‌نژاد. تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- _____ موحد ابطحی، حجت (۱۴۱۸ق). ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ. اصفهان: دفتر تبلیغات المهدی.
- _____ نصرآبادی، میرزا محمدطاهر (۱۳۱۷). تذکره نصرآبادی. تهران: چاپخانه ارمغان.
- _____ واله اصفهانی، میرزا محمد یوسف قزوینی اصفهانی (۱۳۷۲). خلد برین (ایران در روزگار صفویان). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- Storey.C.A (1935). *Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey*. London: Luzac & Co.

منابع خطی

- واله اصفهانی، میرزا محمد یوسف قزوینی اصفهانی، خلد برین [روضه اول]. نسخه خطی ش ۱۴۲۹۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ . خلد برین [حدیقه‌های اول، دوم، سوم و چهارم]. نسخه خطی ش ۲۵۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. کتابت: ۱۲۷۰ق.
- _____ . خلد برین [حدیقه پنجم از روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۲۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. کتابت: ۱۲۰۲ق.
- _____ . خلد برین [حدیقه پنجم از روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۵۶۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. کتابت: قرن ۱۱.
- _____ . خلد برین [حدیقه پنجم از روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۲۴۱۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. کتابت: اوایل قرن ۱۲.
- _____ . خلد برین [حدیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۵۵۹۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. کتابت: اول رجب ۱۲۳۳ق.
- _____ . خلد برین [روضه اول و حدیقه‌های ششم و هفتم روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۴۱۳۲ کتابخانه ملک. کتابت: ۱۱۰۸ و ۱۲۴۹ق.
- _____ . خلد برین [روضه چهارم]. نسخه خطی ش ۴۱۳۳ کتابخانه ملک. کتابت: ۱۱۰۴ق.
- _____ . خلد برین [روضه دوم]. نسخه خطی ش ۴۱۳۴ کتابخانه ملک. کتابت: ۱۰۹۶ق.
- _____ . خلد برین [روضه اول]. نسخه خطی ش ۵۸۸ کتابخانه کاخ گلستان. کتابت: دوره قاجار (بی‌تا).
- _____ . خلد برین [حدیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم]. نسخه خطی ش ۵۹۰ کتابخانه کاخ گلستان. کتابت: دوره قاجار (بی‌تا).
- _____ . خلد برین [روضه پنجم]. نسخه خطی ش ۵۸۹ کتابخانه کاخ گلستان. کتابت: دوره قاجار (بی‌تا).
- _____ . خلد برین [بخشی از حدیقه پنجم]. نسخه خطی ش ۱۷۲۶۹ کتابخانه آستان قدس رضوی. کتابت: ۱۲۶۹ق.